

ГРАМАТИКА И КОГНИЦИЯ

Проф. Мариана Георгиева
Институт за български език – БАН

Резюме. В статията се представя когнитивната основа на диференцирането и дефинирането на имената в класове от думи. Когнитивно анализирани субстантивация, квалификативност и квантитативност и техният кръговрат обясняват граматикализацията като процес. Определеността като категориален феномен на имената е синкретична граматикализация на когнитивноперспективен минимум. Тук не се визират местоименията, тъй като когнитивната им специфика не съдържа изначалността на номината. Местоименията са предмет на отделен анализ в други наши работи.

Ключови думи: когнция; местоимения; имена; класове от думи

Когнитивният прочит на граматиката – морфология и синтаксис, сменя аксиоматичността и противоречивостта на граматическите категории. Така се преодолява слепото и инертно до историчност приоритизиране на формата и самоцелно подчертаната функция.

Единството на граматиката определя и изисква когнитивно отразения преход между морфологията и синтаксиса като две нейни равнища (и обратно – заради диалектиката). Този когнитивно аранжиран, или ангажиран преход просто е непреодолим и затова единството не е стилистичен нюанс, а наложена „категориална функционалност“. Става въпрос именно за функционалността на категориите, а не на една или друга езикова единица. „Категориалната функционалност“ е сечението на езиковите равнища, от една страна, и комуникативния код с когнитивната потенция, от друга страна.

Дефинирането на категориите, по същество, се проектира през феноменалността на езика. Прототипът на всяка от категориите, с които се представя морфологичната същност на езика, е част от работата на съзнанието ни с принципната му технология, каквато е рефлексията. Тезата е по-скоро принципна, отколкото субективна и заради дефинициите на граматическата класификация и нейните разновидности – „семантично-граматическа, морфологична и синтактична (функционална)“ (Stoyanov 1983, pp. 38 – 41).

Във връзка с това смятаме, че когнитивният метод налага – именно и заради граматикализацията – да се преодолява във всеки случай механиката на историята на формално-функционалния подход и да се разграничи

словообразуването от правописа като две отделни, самостоятелни сами по себе си лингвистични явления – все морфологични някак. Дефинитивното отграничаване на словообразуване и правопис на методологическа основа например неслучайно (а задължително) се позиционира в „увертюрата“ на граматиката. По елегантен начин подсказват това парадигмите от словообразователни модели и от правописни принципи. Двете парадигми са съответно в началната и в крайната точка на езика и неговата завършена функционалност. Словообразуването е морфологична природа, процес с преди всичко и най-напред лексикална проекция или стойност. Тук вмятаме, че един от начините на словообразуване е синтактичната компресия. Подобен епизодичен факт е миниатюра едновременно и на диалектиката граматикализация – деграматикализация (в случая рекатегоризация – лексикализация), и на диалектиката морфология – синтаксис като части на едно цяло – граматиката.

„Въпросът за броя, структурата и класификацията на морфологичните категории в съвременния български език е бил винаги актуален и винаги е предизвиквал спорове“, признава Ив. Куцаров и смята, че „най-съществените различия в становищата се отнасят до организацията на отделните морфологични категории, което пък се свързва с различната методика или пък с липсата на методика за тази организация“ (Kutsarov 2007, р. 176). Така признатата методологическа проблематичност в „организацията на морфологичните категории“ е ключова теза за граматиката.

„Части на речта“ като термин отвежда значението на езиковата единица през съзнанието в комуникацията чрез степените на когнитивната потребност в нейната перспектива. „Части на речта“ е някак си терминологична семиотика на езика като феномен от трети тип и може да се приеме за специфичен код на онтологията на граматиката. Затова не може да се съгласим с бележката под линия на с. 39 във вече цитираната Граматика ..., че терминът „части на речта“, строго погледнато, е несъответстващ и неправилен ...“, въпреки последващото позоваване на генезиса на този термин от лат. *partes orationis* в класическата граматика (Stoyanov 1983, р. 39).

Ако внимаем в семантиката на тази родова номенклатура на класовете от думи, ще се прозре ключовото място на когнитивния метод при обяснението на граматиката на езика. Именно граматиката е своеобразната диалектика на езика, разгърната и проектирана през съзнанието ни като носители и, разбира се, потребители на езика. Това обяснява в значителна степен естеството на граматикализацията като двупосочен процес точно в хода на комуникативната реализация на езиковите единици. Т.е. граматикализацията е точно субективната екстраполация на езиковата единица в една или друга нейна комуникативна проекция и съответно комбинаторика като конкретна когнитивна стойност – ретенция, интенция или претенция.

Когнитивният подход се налага като правилен и резултативен и предвид на дефинитивното отделяне на класовете от езикови единици, от една страна, и заради, така да се каже, плаващата позиция на някои от езиковите единици от клас в клас, от друга страна (но само при зачитане семантиката и диалектичeskото единство на форма и съдържание). Всяка от тези две страни е субектна, а и субективна заедно с това проекция на рефлексията на нашето съзнание.

Дефинициите за имената и за глагола препращат категорично към субекта на езика (Kutsarov 2007, pp. 56, 65, 73, 84, 103). Носителят на езика назовава, именува, означава, замества и пита. Всичко това е ексцерпция на човешката мисъл като функция на съзнанието по пътя на рефлексията. По тази причина анализът на формата, на нейната функция и на прагматиката дори не обещава постигната изчерпателност. В такива случаи „лутането“ на думата от клас в клас се определя или като изключение, или като двойственост, или не се квалифицира и остава за сметка на „неясната“ някак граматика и на „трудния“ ни език. Когнитивният прочит обаче на функцията на думата и позицията ѝ в една или друга подредба представя истината. Трябва винаги да се отчита продуцентската роля на нашето съзнание и да се затваря кръгът на конструкция и деструкция, на анализ и на синтез. Това се реализира на практика в изречението като представителна единица на нашата когнитивна потенция и претенция и на комуникативната себестойност като ключова функционалност.

Структурата на изречението като предметно-предикатна връзка и взаимоотношение извежда на преден план двудялбата име и глагол. За това може да се потърси доказателство в ключовата и ненапразно първа позиция на съществителното име в парадигмата от класове, след което и към което се прибавят и дефинират и останалите три вида имена. Първата позиция от имената се квалифицира със същината, т.е. със съществуването на определена обектност и обективност ведно: *книга, река, планина*. Втората позиция имена квалифицира тази същина и нейното съществуване: *нова, хубава, голяма книга; дълбока, дълга, пълноводна река; висока, голяма, непроходима планина*. Третата позиция квантифицира (брои, определя количество) същината: *една, две, три книги/реки/планини; първа, втора, трета книга/река/планина*. Четвъртата позиция замества както първата, така и втората и третата позиция от имената – поотделно, но и вкупом. Квалификацията, квантификацията и заместването са потенция на познаващото чрез рефлексия съзнание и представят ретенцията, интенцията и претенцията на носителя на езика в процеса на когнитивната му потребност, осигурена в комуникацията.

Съзнанието и когнитивната потенция постигат например субстантивацията на прилагателните и на числителните имена. Важно е да се отбележи, че тази субстантивация се осигурява в синтаксиса. Позицията на същината (на мястото на името, което назовава същина) предоставя мястото на субстанцията в структурата на единица мисъл на иначе прилагателното име – втората

позиция от класовете думи: *Първият се представи по-убедително от останалите; Хубавият невинаги е добър.*

Вариативността на когнитивната потенция и нейната перспектива от гледна точка на комуникативната себестойност например може да надгражда парадигмата от същини. Такъв е случаят с образуване на съществителни имена от прилагателни и от числителни: *хубавец, първенец.*

Субстантивацията предопределя посоката – от втората и от третата позиция на класовете думи към първата – позицията на същината, която участва в прототипа на изреченската структура дефинитивно, като се предицира. Същината по принцип притежава обективност, но не само като обектност, защото точно обективността предоставя равнопоставеност на изначалния субект и изначалния обект от действителността в реализирането на субектността при предикацията. Обективността е прототипната характеристика на същината. Това е „концептуализация на предметността“, или „лингвистичната предметност“ с „граматични класове“, изследвани задълбочено и пълно от Ст. Буров (Burov 2004). Тезата на автора за концептуалната категоризация на предметността като част от познанието е достатъчно сериозна теоретична платформа, която всъщност поставя граматиката в обхвата на когнитивния метод. Концептите са прототипите на нашето мислене и през рефлексията подпомагат съзнанието ни да познава през и с езика. Оттук нататък съзнанието ни прилага знание и оперира посвоему с концептите на предметността. Съзнанието квалифицира предметността според рецепцията и това е прототипът на прилагателното име. Комуникативната вариативност може да допусне елипса на същината, за да се подчертае квалификацията. Елипсата е в основата на субстантивацията на квалификативната номинация, така да се каже, защото носителят на езика избира да степенува експликативната си способност съгласно когнитивните си приоритети. Субстантивацията се дължи на потенцията ни да поставяме в когнитивното си депо принципно обективните рефлексии, или реалии (същини) и да въвеждаме в комуникативен оборот когнитивните перспективи на квалификацията като последваща (или последна) рефлексия на рецепцията на предмета: *Новата книга е интересна. Избрах да взема новата за четиво през почивните дни.*

При квантификацията номинацията на числата е в някаква степен аксиоматична когнитивна потенция. Точността на това знание от математиката е по право и затова носи унифицираност. Субстантивацията е възможна заради елипсата на същината, каквато е нейната технологична възможност и при квалификативността (при прилагателното име). Обективността на математическото знание, която представя естеството на числото, обяснява отсъствието на категориалната парадигма при тези думи. Дали броим, или поставяме в поредица, е също част от математическото познание, което притежава висока обективност (обектност в количество). Т.е. колкото повече е ограничена по-

тенцията на отделното съзнание като субективна когниция и се верифицира известна аксиоматичност на тази когниция – без вариации при различните субекти (носители на езика), толкова повече се стеснява парадигмата от категории в граматиката. Тази закономерност проявява ролята на когнитивния метод при анализа на граматиката.

Предопределеността на категориалната характеристика на класовете от думи от проявата на когнитивната потенция и интенция (ретенция и претенция) на съзнанието налага непреодолимата приложимост на когнитивния анализ в граматиката. Това от една страна. От друга страна, веднага следва да се уговори непрекъснатата екстраполативност и в двете посоки – морфология и синтаксис. Естеството на категориалната природа на класа от думи се осигурява в синтактичната комбинаторика. Заедно с това синтаксисът осигурява ресурсността на думата през нейната категориална характеристика. Средноточието на тази взаимовръзка, разбирана като цикличност и своеобразен кръговрат, е когнитивната способност на носителя на езика, на съзнанието като основен негов продуцент и потребител ведно. Именно тя в определен момент на езикова изява с комуникативна себестойност разполага думата в някаква комбинация от позиции в границите на единица ‘субектно-предикатна структура’. Една и съща дума може да се поставя в различни позиции в отделната комбинация на субектно-предикатната структура. Това решение принадлежи по право на субекта на езика, на носителя на съзнанието. Винаги обаче имената присъстват във връзка помежду си. С други думи, имената изискват известна взаимност едно от друго по логиката на общоизвестната диалектика.

Същината, предметността може да се експлицира като субектност по посока на предикацията, но може да се експлицира и като обектност на предикацията. Тази известна следходност заедно със съответната парадигмална наслоеност надхвърля линейността на двукомпонентната, субектно-предикатна връзка и се разполага по вертикала. Същата уговорка е валидна и за по-горе представената теза за взаимността при имената по посока от същината през квалификанта и квантификанта. Взаимността се разполага по вертикала спрямо строгостта на структурата на мисленето – субект и предикат.

Имената се представят със своеобразна взаимност помежду си, обоснована от диалектиката на концептите на предметността. Пролетта може да е *свежа, топла, цветна, уханна*. Квалификаторите може да са *много* или *малко* изразени. Квантификация без точността на математическото знание в числа, за които има думи, е субективност, която е донякъде обща, неопределена, да я наречем. Веднага трябва да се отбележи, че всяка субективност минава през автоматизирания технологичен процес на предизирането.

„*Топла пролет*“ е следствие от експлицираната в предикация рецепция „*Пролетта е топла*“.

Тезата ни за автоматизирания технологичен процес на предицирането намира своето доказателство за истинност в дефинитивната структура на мисълта като познавателна единица на съзнанието. Етапите на наслагване на квалификанти и квантификанти спрямо предметността най-общо естествено са подчинени на диалектиката. Това е едно от основанията заради логиката да се определят като следствие на автоматизирана предикация на сегментите рефлексивност на съзнанието ни на носители на езика.

Взаимовръзката концепти – предмети – квалификатори – квантификатори, осигурена автоматично през предициращото рефлексивно съзнание, е прототипът на граматикализацията в нейните две посоки, или в нейната двоякост, да кажем – от морфология към синтаксис и от синтаксис към морфология, но на принципа на равнопоставеността в единица оборот в орбитата на кръга. Автоматизираната предицираност е прототип на едно своеобразно вътрешно единство, което граничи с наслагвана спираловидност на категории в категориите при отделните класове от думи. Номина квалификатива могат да се субстантивират. Също така могат да се субстантивират и номинациите за квантитативност: *стотица, шестица, двойка, хилядарка*.

Квантификация има и в самите номина квалификатива. Те притежават категория степенуване. Това се отнася, нека да се подчертае, само за същински-те квалификативи: *добър, по-добър, най-добър*.

Бройната форма например на същините е експлицирано доказателство и за диалектическата взаимосвързаност на категориално равнище между класовете думи, и за спиралата от рефлексии и езикови експликации, и за имплантирането във всичко това на съзнанието ни като предмет на автосъзнанието едновременно. Тук веднага отбелязваме мъжко-личната форма на квантификативите: *двама, двамаца, двамина, двама*.

При квалификативите, чийто концепт е иманентно заложената релация между предмети, но не по пътя на автоматизирано предицирана рефлексия на субекта за предмета, т.е. постигната е след предикация от типа *масата е от дърво* – *дървена маса*; *чаят е от липа* – *липов чай* не може да се реализира степенуване.

Числителните имена като квантитативна номинация пък могат да се субстантивират, също като номина квалификатива (когато са в поредица – т.е. допускат намесата на субекта да проявява себе си в – макар и минимизирана – следа от плахо предицирана селективност).

Контрапункт на квантитативна дифузия в категориалната характеристика на имената са формите за *Singularia tantum* (*здраве, доверие* и пр.) и *Pluralia tantum* (*очила, клеци* и др.), както и класификацията ‘неброими’ и ‘броими’ същности.

Пример за имплантираното в предмет на рефлексия от автосъзнанието съзнание е езиково експлицираната абстракция (*радост, доверие, мъка* и пр.).

Имената – същности, квалификативи, квантитативи – могат да се определят.

Разбира се, тази определеност минава през предикацията и е резултат, следствие от предикация. Определеността е потенция на съзнанието, която се осигурява в предикацията. Категорията се проявява в субектно-предикатната връзка и е по същество предикатно лице. (За категорията предикатност и предикатно лице вж. по-нататък в това изследване.) Предикатното лице е една от основополагащите и дълбоко същностни категории в синтаксиса преди всичко, защото презентира философията на предикацията. Позиционното вариране на морфемната експликация препраща към продуциращото предикацията съзнание, защото се приближава до предиката през последната. Определеността е когнитивният ресурс на осъществилата се и осъществена предикация, неин естествен резултат. Тя в никакъв случай не е иманентна на концепта ‘предметност’ категория. Неслучайно в комбинацията ‘същина и квалификант’ определеността се отнася до квалификанта, а пък когато насложим и квантификанта, тогава точно той поема този резултативен от предицирането ресурс. Вариативността проявява относителността на категорията. Една относителност обаче свидетелства недвусмислено и строго убедително за протекла предикация, която по същество е релативизирала името и квалификативно или квантитативно.

Вятърът задуха от юг.

Топлият вятър задуха от юг. („Вятърът е топъл“)

Първият пролетен вятър събуди птиците. („Пролетният вятър е първи“)

Всяка една езикова единица е едновременно резултат на рефлексия на съзнанието ни за определен обект от заобикалящия ни свят или за някаква представа, изживяване, действие и средство за други такива. Спиралата на рефлексии и авторефлексии на съзнанието на носителя на езика е прототипът на всеки един от класовете езикови единици. (Нека да се подчертае и общата им, родова номенклатура – ‘части на речта’, която сама по себе си убедително препраща към изречението и носителя на езика като негов продуцент.)

Определеността като феномен е категорично доказателство за диалектичното единство на граматиката в нейната двудялба морфология и синтаксис и е своеобразна есенция на имплицитно протичаща по трите оси граматикализация – дума, функция, когнитивен оборот. В определеността се осигурява спиралата на когнитивния ресурс въобще. Може да се заключи, че определеността всъщност е есенциална когнитивна миниатюра, граматичен прототип на единица когнитивен оборот. Тази синкретична граматикализация на когнитивноперспективния минимум е филтър за себестойността и самостоятелността на думите.

ЛИТЕРАТУРА

БУРОВ, Ст., 2004. *Познанието в езика на българите. Граматично изследване на концептуалната категоризация на предметността*. В. Търново: Фабер. 435 с.

- КУЦАРОВ, И., 2007. *Морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“. с. 56; с. 65; с. 73; с. 84; с. 103; с. 176.
- СТОЯНОВ, Ст. (ред.), 1983. *Граматика на съвременния български книжовен език, Том II, Морфология*. БАН. Институт за български език. София: Издателство на Българската академия на науките.

REFERENCES

- BUROV, St., 2004. *Poznaniето v ezika na balgarite. Gramatichno izsledvane na kontseptualnata kategorizatsia na predmetnostta*. V. Tarnovo: Faber. 435 p.
- KUTSAROV, I., 2007. *Morfologia*. Plovdiv: UI Paisiy Hilendarski.
- STOYANOV, St. (ed.), 1983. *Gramatika na savremennia balgarski knizhoven ezik. Tom II. Morfologia. BAN. Institut za balgarski ezik*. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademia na naukite.

GRAMMAR AND COGNITION

Abstract. The article presents the cognitive basis of the differentiation and definition of names in word classes. Cognitively analyzed substantivation, qualification and quantification and their circularity explain grammaticalization as a process. Definiteness as a categorical phenomenon of names is a syncretic grammaticalization of a cognitive-perspective minimum. Pronouns are not considered here, since their cognitive specificity does not contain the initiality of the nominative. Pronouns are the subject of a separate analysis in our other works.

Keywords: cognition; pronouns; names; word groups

✉ **Prof. Mariana Georgieva, DSc.**

ORCID iD: 0000-0002-8683-9565

Institute for Bulgarian Language

Bulgarian Academy of Sciences

52, Shipchenski prohod Blvd., block 17

1113 Sofia, Bulgaria

E-mail: m.georgieva@ibl.bas.bg;

mv.georgieva7@gmail.com